

Л. В. Климова

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА

10 клас

Підручник
для загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Любі дівчата та хлопці!

Минулого року ви почали вивчати курс «Художня культура», який продовжив ваше знайомство з чарівним світом мистецтва.

У цьому році ви вивчатимете художню культуру України. Наш народ зберігає велику кількість пам'яток матеріальної і духовної культури, які посідають гідне місце серед культурних надбань усього світу. Ви вирушите в дивовижний світ неперевершених цінностей, які є досягненнями різних періодів історії культури України від найдавніших часів до сучасності.

Від того, наскільки збережені духовні надбання минулих поколінь, залежить духовність, творчий потенціал народу. Тому кожен громадянин повинен вивчати і оберігати національну культуру і на основі цих знань відстоювати її місце в розвитку всього людства. Особливо актуально це зараз, в часи, коли українська держава проголошена вільною і незалежною.

Підручник складається з чотирьох розділів, відповідно до періодів, на які, зазвичай, поділяють історію становлення української культури. Тому при вивченні предмету вам знадобляться знання, які ви отримали в галузі історії України, образотворчого та музичного мистецтв, літератури. Працюючи з матеріалом підручника, ви навчитеся аналізувати й оцінювати твори, знаходити в них ознаки певного художнього стилю, культурної доби. А змістовні творчі завдання допоможуть вам випробувати себе в ролі митців та мистецтвознавців.

Художня культура України — одна з найкоштовніших перлин скарбниці світового мистецтва. Тож пам'ятайте: ви — громадяни незалежної України, спадкоємці давньої та надзвичайно багатой культури. Вивчайте її, пишайтеся нею! Бережіть її!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Перевір себе

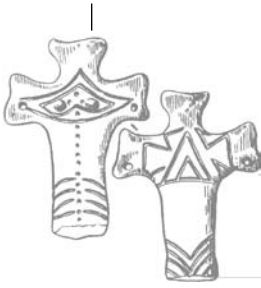
Цікаво дізнатись

Творчі завдання

Пригадай

РОЗДІЛ І. ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVI СТ.

ТЕМА І. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Багата історія української художньої культури бере початок з прадавніх часів. Вона успадкувала найкращі культурні надбання народів, які в різні часи жили на теренах сучасної України, і збагатила ними власні мистецькі традиції. Наші пращури залишили дивовижні пам'ятки й витвори мистецтва, явивши світові такі визначні культурні осередки як Київська Русь і Галицько-Волинське князівство. Ця багата спадщина зрештою визначила особливості національної української культури.

§1. Мистецтво найдавніших часів

Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. Хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани.

Максим Рильський

Перші культурні пам'ятки, які знайшли на території України, відносяться до епохи палеоліту. У селищі Мізин, що на Чернігівщині, знайдено стародавнє поселення мисливців на мамонтів, що налічує близько 20 тисяч років. Найбільшу цінність мають знайдені тут витвори прадавніх художників: жіночі статуетки та фігурки тварин

Кам'яна Могила. Запорозька обл.

із бівнів мамонта, прикраси з кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами та розписані червоною охорою черепа мамонта.

Ще однією видатною пам'яткою первісного мистецтва в нашій країні є Кам'яна Могила, розташована поблизу селища Терпіння. У гротах цього прадавнього святилища збереглися наскельні зображення тварин і людей, вишкрябані на піщанику. Деякі малюнки містять залишки червоної та чорної фарби.

Мистецтво Трипільської культури

Трипільська культура є унікальним явищем в історії світової культури. Свою назву вона отримала від селища Трипільля, що на Київщині, де наприкінці XIX століття археолог В. Хвойка провів перші розкопки стародавніх поселень.

Що ви знаєте з курсу історії про життя і побут трипільців? У яких регіонах України віднайдені протоміста трипільців?

Відомості про рівень розвитку та особливості образотворчого мистецтва трипільської культури вчені отримують за численними знахідками керамічних виробів того часу: посуду та статуеток, що представляють собою ритуальні фігурки тварин і людей. Серед знахідок також чимало глиняних моделей трипільських будинків (іноді навіть з хатнім начинням).

Трипільська кераміка за якістю не поступається порцеляні й вражає надзвичайною красою орнаментів, виконаних білою, чорною, червоною й коричневою фарбами. Дослідження пишно розмальованого трипільського посуду свідчать про те, що в його створенні брали участь не лише гончарі. Складні візерунки, ретельно дібрані кольори та глибокий зміст символіки — усе це вимагає обізнаності й майстерності справжніх художників.

Вплив мистецьких традицій трипільської культури на більш пізні дуже помітний. Вчені вважають, що вишукані вази критської та егейської культур багато чого успадкували саме від трипільської кераміки. Безперечно й те, що ця культура залишила слід і в українському образотворчому мистецтві.

а)

б)

в)

Трипільська кераміка:
а) модель житла;
б) фігурки; в) посуд

Знаки на керамічних виробих трипільської культури

Традиційні українські писанки

Розгляньте зображення трипільських символів та орнаменти українських традиційних писанок. Порівняйте їх, визначте спільні риси.

Мистецтво скіфської культури

Скіфська культура залишила українським степам по собі багату спадщину. Скрізь, де проходили скіфські кочів'я, і нині височать земляні пагорби — кургани, місця поховань правителів та знатних воїнів. Саме ці пам'ятки відкривають таємниці надзвичайно багатой і високорозвиненої культури скіфів. Найбільш відомими є кургани Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортомлик і Товста Могила на Дніпропетровщині. Розкопки курганів дозволили вченим дослідити скіфське мистецтво, представлене передусім виробами із золота та срібла.

Вироби скіфів: а) гребінь із кургану Солоха; б) кубок із кургану Куль-Оба; в) фрагмент пекторалі з кургану Товста Могила; г) амфора з кургану Чортомлик

а)

б)

в)

г)

Неаполь Скифський

Скифський воїн

Твори якого давньогрецького історика оповідають про життя та культуру скіфів? Чим був визначний цей народ?

Поблизу багатьох курганів можна зустріти кам'яні стели, які в народі прозвали «скіфськими бабами». Але насправді це скульптурні зображення воїнів, в яких стародавні митці зуміли відобразити міць та войовничість свого народу. Однією з найкращих пам'яток скіфського скульптурного мистецтва є кам'яна статуя, знайдена поблизу селища Нововасилівка. Із двометрової брили вапняку висічено монолітну фігуру воїна. Роздивіться цю скульптуру. У чому виразність образу, створеного митцем?

Скіфська культура залишила по собі й архітектурні пам'ятки. На півдні України поблизу Сімферополя розташований археологічний пам'ятник світового значення — місто Неаполь Скіфський. Нині на місці стародавнього городища розташовані залишки неприступної колись фортеці. Тут також були знайдені надзвичайно цінні свідчення про високий рівень художньої культури скіфів: фрески, барельєфи, коштовні прикраси, посуд та обладунки.

Ювелірне мистецтво скіфів є одним із найяскравіших у художній культурі Північного Причорномор'я. Серед художніх виробів, знайдених у похованнях скіфів, найцікавішими є предмети, декоровані у так званому «звіриному стилі»: обклашки колчанів, рукояті мечів, кінської зброї, а також ювелірні прикраси, посуд. Головні мотиви, що зустрічаються на цих виробах, часто пов'язані із зображенням тварин та птахів. Учені навіть згрупували їх за типами: «образ копитного» (олень, кінь, лось, коза), «образ хижака» (лев, пантера, вовк), «образ птаха» (орел) та «образ фантастичної тварини» (грифон, сфінкс). Зображення виконувались у техніці невисокого рель'єфу за допомогою лиття, різьблення, кування, чеканки, найчастіше із золота й срібла. Особливостями скіфського «звіриного стилю» є надзвичайна динаміка, реалістичність.

Малюнок Т. Шевченка «Курган Переп'ятиха»

Скарбами степових «пірамід» України захоплюється весь світ. Унікальна колекція скіфського золота є гордістю нашої держави. А відголоски цієї стародавньої культури розквітли в творчості українських митців та народі.

Бо як вони свій епос не створили,
Чи нам його не трапилось гортать, —
То що ж лишилось? Піднімати брили.
Історію по золоту читать.

Прочитайте уривок поеми-балади Л. Костенко «Скіфська одисея» і роздивіться малюнок Т. Шевченка «Курган Переп'ятиха». Як ці твори свідчать про зв'язок скіфської й української культур?

Мистецтво грецьких міст Північного Причорномор'я

Поряд зі скіфською культурою на півдні українських земель розквітла надзвичайно багата культура грецьких античних міст. Найвизначнішими серед них були Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Тіра.

Мистецтво Північного Причорномор'я поєднало в собі елементи грецької та місцевих культур. Історію його розвитку можна поділити на два періоди: у перші століття існування причорноморських міст в їх культурі переважав грецький художній стиль, але за часів розквіту Боспорського царства творчість місцевих митців стала вирізнятися надзвичайно яскравою самобутністю.

Які особливості притаманні античному стилю давньогрецької культури? За поданими ілюстраціями визначте його риси у витворах мистецтва причорноморських міст.

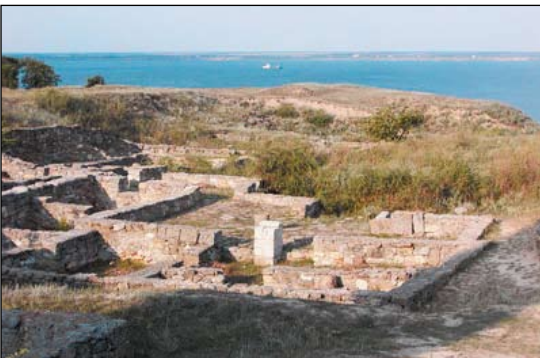
Унікальним архітектурним творінням Пантикапеї є «Царський курган» (IV ст. до н. е.) — усипальня боспорського володаря, імовірно Левкона I, знайдена 1837 року. Під час розкопок жодних скабів там не виявилося: могили було пограбовано ще за давніх часів. Проте саме спорудження по праву увійшло до переліку найвизначніших шедеврів архітектурного мистецтва. Окрім чудового інженерного рішення будови, митець надав їй глибокого філософського змісту: гостроконечне склепіння входу до поховання зведене під кутом. Тож до склепу шлях видається коротким, «як швидкоплинне життя людини», а зворотній — безкінечно довгим, нагадуючи про неможливість повернення з потойбічного світу.

Антична архітектура Північного Причорномор'я має певні особливості. Краще за все збереглися до нашого часу захисні споруди. Один з найцікавіших пам'ятників такого роду — міцні фронтонні стіни Херсонеса, викладені з великих кіadrів щільного вапняка. Ретельна обробка каменя, цілеспрямоване розташування башт і брами дозволяють вважати цей пам'ятник одним з найвизначніших витворів античної архітектури. Будівлі храмів, базилік, театрів не збереглися, але про їх колишню значущість свідчать знахідки окремих частин, зокрема руїни базиліки, так званого «монетного двору Херсонеса» тощо. Особливого розвитку набула пантикопейська архітектурна школа. Створені її зодчими громадські, культові та поховальні споруди помітно вирізнялися від елінських.

З архітектурою Північного Причорномор'я нерозривно пов'язаний живопис, зокрема розписи поховальних споруд. Ці твори, виконані в техніці фрески, надзвичайно гарні, яскраві та представляють дуже

Залишки античного міста Ольвія

Фреска склепу Дементи (фрагмент). Керч

Портрет юнака.
Херсонес. Крим

Мозаїка одного з храмів
Херсонесу. Крим

Надгробок Харитона,
сина Мокка.
Пантикапей. Крим

велику художню цінність, адже переважна більшість грецьких фресок не дійшла до нашого часу. У настінних розписах причорноморські художники часто використовували прийом імітування кладки стін із кольорового мармура (білого, чорного й червоного). У настінному розпису присутні опатні рослинні орнаменти, а також міфологічні, батальні та побутові сцени. У живописі Причорномор'я переважають світлі тони: рожевий, блакитний, блідо-зелений, жовтий. Твори місцевих художників відрізняються цікавими сюжетними композиціями, чудовим кольоровим рішенням і вражають реалістичністю образів, зокрема в портретах, виконаних в техніці енкаустики¹. Також про високий рівень розвитку образотворчого мистецтва античних міст півдня України свідчать вишукані мозаїки будинків та храмів Херсонесу, Ольвії.

Значення в античному мистецтві монументальної скульптури дуже велике, але в художній культурі Північного Причорномор'я воно значно скромніше і представлене переважно в рельєфі. Скульптурні пам'ятники, знайдені під час розкопок Ольвії, Херсонеса й Пантикопея, головним чином є привозними витворами грецьких або римських митців. Талант причорноморських скульпторів більш яскраво проявився в коропластиці². Теракотові фігурки Афродіти, Деметри, Кори-Персефони й інших божеств часто слугували окрасою храмових інтер'єрів та будинків заможних городян. Ці витвори відрізняються від грецьких: боги й люди зображені місцевими митцями реалістичніше, живіше.

Дослідження мистецтва античних міст півдня України показує, що воно є однією з важливих ланок в історії світової художньої культури. Безумовно, це мистецтво було знайоме і нашим пращурам — праслов'янським племенам, які населяли береги Дніпра, відомого за часи античності як Борисфен.

¹ Енкаустика — техніка живопису фарбами, змішаними на віску, що накладаються та закріплюються за допомогою нагрівання.

² Коропластика — різновид дрібної пластики, виготовлення жіночих фігурок із випаленої глини, воску, поширене у Стародавній Греції

- Які джерела дозволяють дослідити художню культуру народів, що в давнину населяли землі України?
- Який художній стиль став знаковим для скіфської культури? У творах якого виду мистецтва він проявився найяскравіше? Назвіть ці твори.
- У чому виявляються особливості живопису та скульптурного мистецтва античних міст Причорномор'я?

- Створіть ескіз розпису кермічного посуду (гличика або горщика), використовуючи в орнаменті трипільські символи.
- Доберіть матеріал і створіть сторінку для альбому «Скарби скіфських степів».
- Робота в групах: створіть карту туристичного маршруту «Прадавні осередки культури України».

§2. Художня культура Київської Русі

Культура Київської Русі не лише не поступалася іншим європейським народам, але й багато в чому їх переважала.

Борис Греков

Історія художньої культури України неможлива без такої яскравої сторінки як доба Київської Русі. Вона має велике значення, адже впродовж існування цієї держави було закладено основу української культури. Окрім слов'янських традицій, творчість давньоруських митців зазнала значного впливу культур сусідніх народів, зокрема провідної християнської держави того часу — Візантії. Це добре помітно в архітектурі, монументальному мистецтві й іконописі Київської Русі.

В. Верещагін.
Закладення
Десятинної церкви

Розквіт образотворчого мистецтва Київської Русі відбувся після прийняття християнства і визначився орієнтацією на візантійське мистецтво. Візантійці створили художню систему, у якій панували суворі норми й канони, а краса навколишнього світу сприймалась лише як відблиск божественної краси. Головними ознаками візантійського стилю в архітектурі були хрестоподібне планування (так званий «грецький» хрест) і п'ятикупольна система будівель, а також надзвичайна опатність інтер'єрів, оздоблених дорогими сортами мармуру, фресковим живописом, мозаїчними зображеннями та позолотою. Живопис та іконопис також створювався за чіткими правилами композиційного, образного та кольорового рішень.

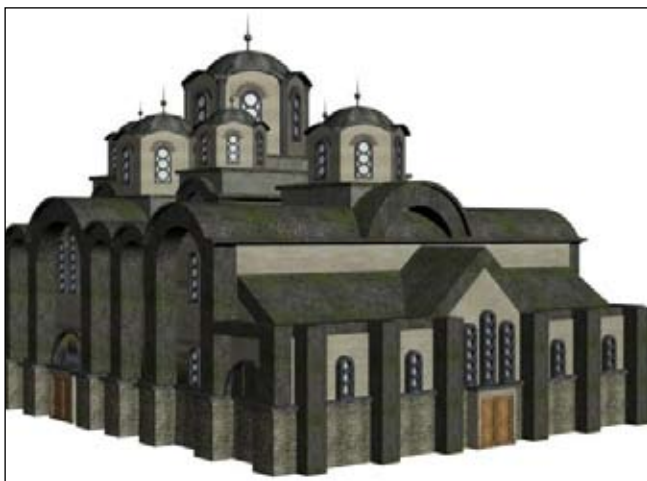
Архітектурні пам'ятки Київської Русі

Історія розвитку давньоруського архітектурного мистецтва бере початок з кінця X ст. Уже тоді в Київській Русі існували багаті традиції дерев'яного зодчества, які пізніше позначилися на кам'яній архітектурі, зокрема храмових споруд. І хоча спочатку вплив візантійського мистецтва був дуже відчутний, згодом у давньоруській архітектурі проявився власний стиль. Тож можна зробити висновок, що майстри Київської Русі не копіювали традиції Візантії, а створювали на їх основі свою оригінальну художню мову.

Які міста сучасної України були культурними центрами Київської Русі? Наведіть приклади найвідоміших історико-архітектурних комплексів.

Десятинна церква (реконструкція)

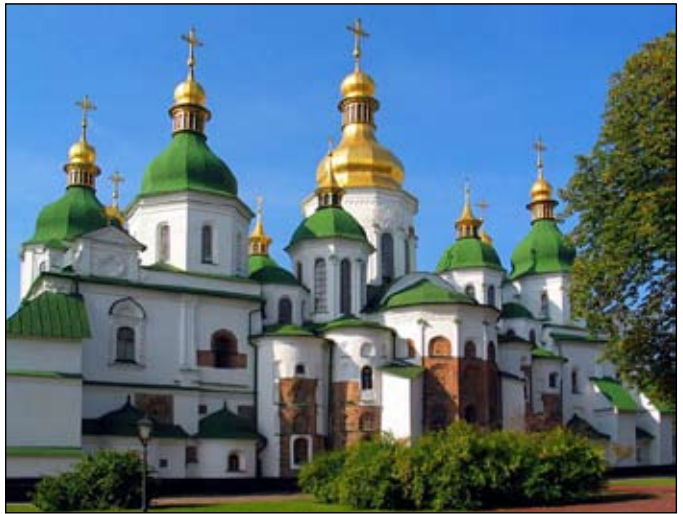

Кирилівська церква. Київ

Спасо-Преображенський
собор. Чернігів

Собор Софії Київської

Зразками архітектури, в якій найбільше простежується візантійський вплив, були Десятинна церква в Києві і Спасо-Преображенський собор у Чернігові.

Десятинна церква (церква Богородиці) була зведена в епоху князювання Володимира Великого і вважається першою кам'яною спорудою Київської Русі. То була одна з найгарніших архітектурних споруд свого часу, адже до її будівництва долучали кращих майстрів Візантії. На превеликий жаль, будівля храму була знищена 1240 року ордами хана Батия. Її відновлення у різні часи ініціювали українські митрополити Петро Могила та Євген Болхвитинов. Проте давньоруська церква так і не відродилася. Нині на місці її розташування ведуться археологічні розкопки.

Близьким до архітектурного рішення Десятинної церкви став **Спасо-Преображенський собор**, що зведений 1036 року у Чернігові і чудово зберігся до нашого часу. Цей храм — перший приклад того, що давньоруські майстри прагнули до створення власного стилю. У деяких елементах собору помітні прийоми, не характерні для візантійського зодчества, але типові саме для давньоруської архітектури. Будівля храму містить ознаки, притаманні й романському стилю, що свідчить про знайомство зодчих із культурними традиціями Заходу.

Перлиною давньоруського архітектурного мистецтва є **Київський Софіївський собор**, зведений грецькими майстрами під час правління князя Ярослава Мудрого за зразком Софіївського храму Константинополя. Згадка про Софію Київську зустрічається у найціннішому літописі Київської Русі — «Повісті минулих літ». У будівництві

Первісне архітектурне рішення Софії Київської мало свою символіку. Центральний високий купол храму символізував Христа — Голову Церкви. Дванадцять менших куполів собору асоціювались з апостолами, четверо з яких — євангелісти Лука, Іоанн, Матфей та Марк, що сприяли розповсюдженню християнства по всіх сторонах світу.

собору були використані досягнення візантійського мистецтва, проте в архітектурі цього п'ятинафного храму вже простежувались своєрідні національні риси. На відміну від візантійських соборів, він був увінчаний тринадцятьма куполами, містив дві галереї. Композиційне рішення Софії Київської зіграло велику роль у формуванні національних рис української, російської та білоруської архітектур. В результаті реставрувань і перебудов, проведених протягом XVII—XVIII ст., первинний вигляд будівлі собору не зберігся.

Наступний етап зодчества Київської Русі відзначений другою половиною XI — першою половиною XII ст., коли архітектура набуває більшої самобутності. Виділяються навіть окремі школи: київська, переяславська, галицька. Зодчі перейшли на місцеві будівельні матеріали й розробили нові технологічні прийоми, відмінні від візантійських. Архітектурі цього періоду притаманні й риси романського стилю, що проявляється в зовнішньому оформленні будівель.

Свято-Успенський собор Києво-Печерської Лаври, зведений протягом 1073—1078 років — являє особливості київської давньоруської архітектурної школи. У ньому вже були відсутні башти і галереї,

Свято-Успенський Собор
XI ст. (реконструкція)

Церква св. Пантелеймона. с. Шевченкове.
Івано-Франківська обл.

Борисоглебський
собор. Чернігів

вінчала будівлю лише одна глава. Популярність архітектурної форми Свято-Успенського собору дуже велика — його пропорції стали канонічними для багатьох наступних храмів Київської Русі. Проте сама будівля собору не збереглася до наших часів: у XVII ст. храм було перебудовано, а під час Другої світової війни — зруйновано.

Стиль архітектури чернігівської школи XII ст. втілений в *Борисоглебському соборі*. Про це свідчать багаті різьблення в декорі фасадів, де мотиви романського стилю перегукуються зі слов'янськими. Іще однією характерною ознакою давньоруської архітектури Чернігівщини є обмазання цегляних стін будівель білим вапном.

Самобутність архітектури галицької школи представляє *церква святого Пантелеймона* — єдиний зразок давньоруського галицького зодчества. Учені припускають, що за часів Київської Русі тут був укріплений форпост княжого міста — імовірно, монастир. На цій території і була побудована хрестоподібна церква зі зразками білокам'яної різьби. Із первинної споруди церкви святого Пантелеймона до нашого часу збереглися лише стіни, адже протягом віків храм кілька разів перебудовувався.

Назвіть головні особливості романського стилю. Як він проявився в архітектурі церкви святого Пантелеймона?

Пізній стильовий етап давньоруського зодчества розпочався наприкінці XII ст. Він визначився відходом від хрестово-купольної системи за рахунок додавання архітектурних елементів під центральною частиною будівлі. *П'ятницька церква* в Чернігові — унікальний витвір майстрів останнього періоду давньоруської архітектури. Сучасний вид храму — реконструкція його первинного вигляду. Головна особливість будови — оригінальне рішення переходу від прямокутної основи до барабану за допомогою трисходових арок — закомар.

Монументальний живопис Київської Русі

«Богоматір Оранта».
Софія Київська. Мозаїка
головної апсиди собору
Софія Київська

Фрагмент мозаїки
підлоги Десятинної
церкви. Київ

Серед видів образотворчого мистецтва Київської Русі перше місце належить монументальному живопису, що створився також на основі візантійських традицій. Константинопольські митці, оздоблюючи давньоруські собори, використовували два види техніки монументального живопису: мозаїку і фреску. Потім прийоми й технологію візантійських художників перейняли та вдосконалили давньоруські митці.

Давньоруський *мозаїчний живопис* X—XII ст. може бути поділений на два види: високохудожні мозаїки підлоги, що фрагментарно збереглися до нашого часу в деяких храмах епохи Київської Русі, і мозаїчний настінний живопис, яким оздоблювали найважливішу в символічному сенсі й найбільш освітлену частину давньоруських храмів — центральний купол, підкупольний простір і вівтар.

Надзвичайно високий рівень технічної та художньої майстерності київських митців в галузі мозаїчного живопису слугував зразком для західноєвропейських майстрів. Палітра смальт¹, якими були набрані мозаїчні підлоги й оформлені інтер'єри Чернігівських, Київських, Переяславських храмів відрізнялась надзвичайним кольоровим розмаїттям. Так під час створення мозаїк собору Софії Київської давньоруські майстри застосували близько 180 відтінків різних кольорів.

Як і всі розписи середньовічних храмів, мозаїки Київської Русі були «Євангелієм для неграмотних». За ними віруючі дізнавалися про основні положення християнської віри. Тож мова цих творів монументального мистецтва проста й лаконічна, а зображення площинні. Фігури немов розпластані на золотому фоні, жести умовні, складки одягу утворюють орнаментальний рисунок. За каноном, запозиченим у Візантії, усі лики святих мають подовжений овал і тонкі риси об-

¹ Смальта — кольорове непрозоре скло у вигляді кубиків або пластинок, призначене для створення мозаїки.

Мозаїка «Причащення апостолів». Златоверхий Михайлівський собор. Київ

личчя, великі очі. Проте кожен лик зберігає власну індивідуальність, умовно виражену в кольорах одягу, позі, атрибутах тощо.

Про надзвичайно високохудожній рівень давньоруського мозаїчного мистецтва свідчать ансамблі мозаїк собору Софії Київської, фрагменти мозаїк Золотоверхого собору Михайлівського монастиря, Десятинної церкви, Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Михайлівського собору Видубицького монастиря. Розкопки на території стародавнього Києва, поблизу Десятинної церкви, виявили фундаменти кількох парадних палацових будівель, призначених для зібрань княжої дружини. Судячи за фрагментами мармурових деталей та мозаїк, ці архітектурні споруди за багатством оздоблення не поступалися храмам.

Оскільки мозаїка належить до складних і дорогоцінних технік монументального живопису, великої популярності в Київській Русі набула фреска. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки, а також майстерності живописців, які досконально знали на ній, деякі фрескові ансамблі, створені за часів Київської Русі, збереглися до наших часів. Протягом століть фрескові розписи давньоруських церков не потьмянішали, не втратили насиченості кольорів і виявились стійкими до вологи. Це свідчить про надзвичайно високий професійний рівень стародавніх майстрів. Вони винаходили рецепти створення фарб і зберігали їх у таємниці, передаючи лише від майстра учневі.

У X—XI ст. у Київській Русі набула поширення візантійська техніка **фрескового живопису**. Дуже відомі цикли настінних розписів Софії Київської, які зображують сюжети Євангелія, Старого завіту, а також святого Георгія та архангела Михаїла — покровителів князівського роду. Також унікальними пам'ятками фрескового живопису є розписи на стінах веж, де розташовані сходи, якими піднімалися князь із дружиною та почтом. Тут представлені сцени світського

Фреска «Дружина й доньки Ярослава Мудрого».
Софія Київська

Фреска Спасо-Преображенського собору. Чернігів

життя Київської Русі. Так на південній стіні собору зберігся колективний портрет родини князя Ярослава Мудрого — його дружини Ірини й доньок Єлизавети, Анастасії та Анни. Цей витвір — найдавніший зразок портретного мистецтва українського живопису: костюми жінок передані досить точно, обличчя, не дивлячись на умовність, передають індивідуальні риси.

Фрески епохи Київської Русі відрізняються суворістю наслідування принципів візантійської системи розпису й урочистою монументальністю.

Іконопис Київської Русі

Становлення давньоруського іконопису відбулося у другій половині XI — на початку XII ст. До цього ікони були, переважно, візантійські та грецькі. Разом із поширенням будівництва храмів виникла давньоруська школа іконопису. Її засновником вважають митрополита Іларіона. У Києво-Печерському Патерику розповідається про перших відомих іконописців Київської Русі — Алімпія та Григорія. Про останнього розповідали, що йому допомагають янголи: він міг за кілька годин написати й позолотити образ (зазвичай на це витрачали кілька тижнів).

Твори якого виду середньовічного мистецтва в Західній Європі виконували роль ікон? У чому їх особливість?

Давньоруські майстри дотримувались суворого іконописного канону. Його створення зумовила легенда про те, що перші ікони або

з'явилися самі по собі («Спас Нерукотворний») або були написані з натури художниками, які особисто знали або пам'ятали святих (за повір'ям ікона Володимирської Божої Матері була написана євангелістом Лукою). Отже, православна церква ніколи не допускала писання ікон за уявою чи з живих осіб.

Іконописні зображення створювались за певними суворими правилами. Умовність письма мала чітко розмежовувати божественний («горній») світ від земного («дольного») і підкреслювати в лиці Христа, Богоматері та святих їх неземну сутність. Для цього фігури зображались плоскими й нерухомими, застосовувалась оборотна перспектива, виключалися будь-які часові прояви (пора року чи доби). Умовний золотий фон ікон символізував божественне світло, фігури не мали тіней, адже «в Царстві Божому» їх немає.

Щоб чітко слідувати канону, давньоруські майстри користувались у якості зразків візантійськими іконами або словесним описом кожного іконописного сюжету.

Ікони XI—XII ст., виконані київськими майстрами майже не збереглися, але літописи неодноразово свідчать, що ці творіння вивозили в різні міста Київської Русі, де вони слугували канонічним зразком для інших іконописців.

Іконописці:
Преподобні
Алімпій та
Григорій

Володимирська ікона
Божої Матері. XII ст.

Архангел Гавриїл.
Візантія

Алімпій. Богоматір.
Велика панагія. XII ст.

Книжкова мініатюра Київської Русі

Розповсюдження писемності і поява книг зумовили виникнення в Київській Русі такого виду живопису, як книжкова мініатюра. Перші твори оригінальної давньоруської писемності, що дійшли до нас, були створені в епоху правління князя Ярослава Мудрого та його синів Ізяслава та Святослава. Проте, на жаль, більшість із них відомі за списками¹, створеними пізніше, або за фрагментами. Серед найвизначніших пам'яток давньоруської літератури — «Остромирове Євангеліє», Ізборник² Святослава, «Слово про закон і благодать», «Руська Правда» і, звичайно, «Повість минулих літ».

Художнє оздоблення рукописних книг складалося з мініатюр. Невід'ємними елементами художнього оформлення майже кожного літературного твору були заставки або мініатюри (сюжетні зображення, розміщені на початку книги чи її розділу), буквиці (великі орнаментовані кольорові літери на початку тексту), також рукописи часто прикрашалися кінцівками й візерунками на полях.

Значення заставок в рукописних книгах дуже велике: вони мали налаштувати читача на зміст тексту, дати йому певний філософсько-естетичний настрій. Окрім цього, заставки застосовувались для позначення структури книги. Книжковим мініатюрам давньоруських книг властиві надзвичайна вишуканість, яскраве орнаментальне оточення фігур та велика кількість позолоти, що наближає це мистецтво до ювелірного.

Орнамент давньоруської рукописної книги протягом історії змінювався. Спочатку XI ст. в декоративному оформленні книг панував візантійський орнамент. Його характерною особливістю є рамка, що складається з простих геометричних форм — прямокутників, кругів, квадратів, трикутників, арок тощо. Фон заставок зазвичай золотили,

Буквиці Остромирового Євангелія

Заставка Мстиславового Євангелія

¹ Список книги — графічний і мовний варіант текстів, створений переписувачем книги з метою наближення тексту оригінала до рідної мови чи діалекту.

а)

б)

Книжкові мініатюри: а) Остромирове Євангеліє; б) Часослов герцога Берійського

у кольоровому рішенні перевагу віддавали червоному, синьому та зеленому. Буквиці часто зображували у формі птахів, фантастичних тварин.

Прикладом давньоруського книжкового живопису можуть слугувати прекрасні заставки й буквиці «Остромирового Євангелія» та Ізборника Святослава — найдавніші рукописні твори, що збереглися до нашого часу.

Роздивіться сторінки «Остромирового Євангелія» й часослову герцога Берійського, оформленого видатними французькими художниками братами Люмбергами. Порівняйте ці зразки середньовічної книжкової мініатюри. У яких художніх елементах відображені особливості західноєвропейської й давньоруської культур?

Старовинні рукописні книги

Родина Ярослава Мудрого.
Ізборник Святослава

Рукописні книги в Київській Русі часто виготовлялись на замовлення, були передбачені для подарунка, вкладу в скарбницю церкви і представляли собою визначні зразки книжкового оформлення. Так, наприклад, оформлення «Остромирового Євангелія» свідчить, що ця книга не була призначена для буденного користування.

Витвори образотворчого мистецтва й архітектури часів Київської Русі відзначаються художньою довершеністю й майстерністю виконання. Більшість із них сучасні дослідники визначають як геніальні творіння. Нетлінність давньоукраїнських шедеврів — неспростовний доказ духовної єдності України сучасної та України княжої.

- На основі якої культури розвинулось мистецтво Київської Русі? Як це позначилось на архітектурі?
- Які види монументального живопису були провідними в Київській Русі? У чому їхня художня особливість?
- Назвіть імена найвидатніших іконописців часів Київської Русі. Як їх твори позначилися на формуванні стилю православного іконопису?
- Чим давньоруська книжкова мініатюра подібна до іконопису? Яку роль відігравали в книзі заставка та буква?

- Підготуйте доповідь за темами «Архітектурний літопис Київської Русі», «Нетлінна краса мозаїк Софії Київської», «Видатні іконописці Київської Русі» (за вибором).
- Намалюйте ескіз буквиці, узявши за основу художні прийоми київських книгописців.
- Робота в групах: дослідивши за реконструкціями архітектуру найвизначніших храмів давньоруського Києва, створіть фрагмент діорами «Київ — духовний центр України-Русі».

§3 Мистецтво Галицько-Волинського князівства

На території Галицько-Волинського князівства сформувалась самобутня культура, яка не лише успадкувала традиції Київської Русі, але й увібрала чимало культурних надбань західних країн.

Своїми витокami мистецтво Галицько-Волинського князівства пов'язане зі спільною для всіх давньоруських князівств скарбницею художньої культури — мистецтвом Київської землі. Але завдяки своєму географічному положенню й зв'язкам із західноєвропейськими державами Галицько-Волинське князівство привнесло в свою культуру елементи романського, а згодом і готичного стилів. Романські традиції накладаються на візантійсько-київські як в архітектурі, так і в живописі.

Пам'ятник князю Данилі Галицькому. Тернопіль

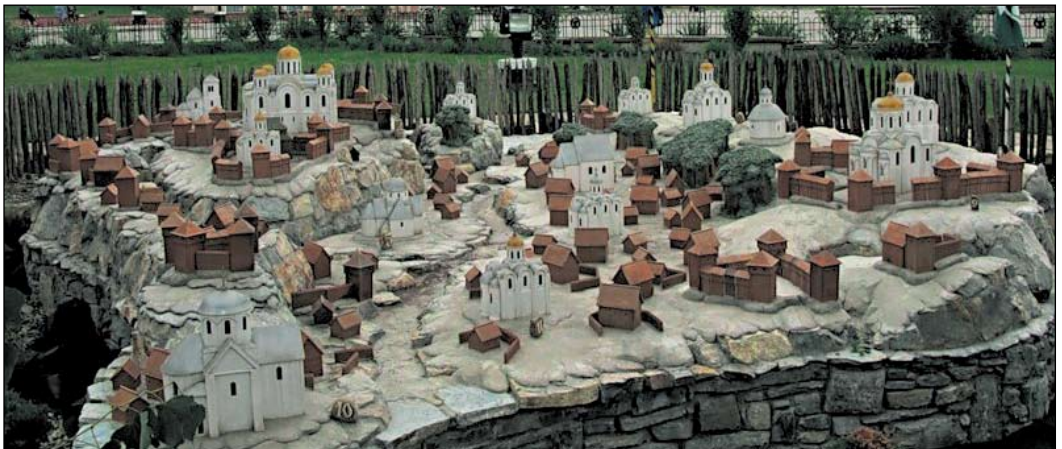
Особливості галицько-волинської архітектури

Зодчество Галицько-Волинського князівства було своєрідним. Дуже важливо відзначити художні риси, які розрізняли архітектуру Волині та Галичини.

Волинь у мистецтві була прямою спадкоємицею Київської Русі й наслідувала візантійсько-київські традиції. Пам'ятки Володимира-Волинського — Мстиславів Успенський собор та «Стара катедра» (руїни храму) дуже подібні до киево-чернігівських пам'ятників архітектури.

Мистецтво Галичини розвивалось іншим шляхом, наслідуючи надбання західної художньої культури. Наявність природного будівельного

Реконструкція давнього Галича

Успенський собор. Володимир-Волинський

Церква святого Пантелеймона.
Івано-Франківська обл.

каменя дозволило галицьким майстрам замінити ним звичайну цеглу і збагатити можливість декоративного оздоблення будівель — різьбленням рослинних і геометричних орнаментів, грою різноманітних тонів облицювального каміння, використанням рельєфних кахлів із зображеннями воїнів, грифонів, орлів.

Роздивіться Успенський собор, зведений волинськими архітекторами, й церкву святого Пантелеймона, творіння галицьких зодчих. Як в архітектурі цих будівель проявилися візантійсько-київські та західноєвропейські (романські) художні традиції?

Одеський замок.
Львівська обл.

На жаль, про високий рівень архітектурного мистецтва нині можна судити переважно за літописними описами князівських палаців та храмових споруд. До нашого часу збереглося небагато архітектурних пам'яток часів Галицько-Волинського князівства.

На території княжого Галича дотепер знайдені фундаменти близько тридцяти церковних будівель. Лише церква святого Пантелеймона (нині — костіол святого Станіслава) вціліла до наших часів.

Біля річки Лімнця знайдені залишки, ймовірно, найбільшої галицької церкви. Кладка фундаменту надзвичайно міцна, а матеріал для неї дібраний дуже ретельно. Це свідчить про те, що на цьому місті стояла найвища (а може й найстаріша) церква княжого Галича.

Серед руїн Благовіщенської церкви 1884 року було відкрито фрагмент підлоги, мощеної полив'яними кахлями на зразок складного килимового візерунку, та уламки кам'яного різьблення — левиний маскарон¹.

Найдавніша будівля Дрогобича — католицький костіол святого Варфоломія із охоронною вежею, зведеною в XII ст.

Найвизначніша архітектурна пам'ятка Луцька — замок Любарта — чудовий приклад світської архітектури часів Галицько-Волинського князівства. Цей замок є одним із найстаріших в Україні. Зведений останнім великим князем Любартом у 1340—1385 роках, він слугував столичною резиденцією уряду й голови князівства. Саме роль останньої столиці Галицько-Волинської держави, спадкоємиці Київської Русі, робить цей замок найвизначнішим серед інших замків України.

У відомому Галицько-Волинському літописі згадується про надзвичайно чудові будівлі в Холмі. Особливу увагу привертає опис собору Іоанна Златоуста: його склепіння спиралося на різьблені капітелі із зображенням людських голів, «римське скло» (тобто кольорові вітражі) у вікнах храму

Замок Любарта.
Луцьк

Костіол святого
Варфоломія.
Дрогобич

Рель'єфна кахля
галицького храму

¹ Маскарон — скульптурна прикраса у вигляді обличчя людини або голови тварини, зрізаних позаду, що нагадує маску.

Хотинська фортеця

створювало дивовижне освітлювання приміщення, підлога була литою, з міді та олова, й блищала подібно дзеркалу. Два входи в храм були прикрашені різьбленням по білому галицькому й зеленому холмському каменях і розписані фарбами й золотом.

Особливості іконопису та книжкової мініатюри

Галицько-волинська книжність розвивалась на основі київської літературної традиції. Дослідження істориків свідчать, що в XII—XIII століттях Галицько-Волинське князівство володіло найкращими творами перекладної і давньоруської літератури. Чимало пам'яток книжкового живопису загинули у вихорі стрімких історичних змін, які випали на долю князівства. До наших часів збереглося лише кілька рукописів, прикрашених мініатюрами місцевих майстрів.

Рукописи західноукраїнського походження — Крестинопільський Апостол, Холмське Євангеліє, Перемишльське Євангеліє, Волинське Євангеліє, Галицько-Волинський літопис. Ці твори відзначаються простотою і стриманістю в багатстві рисунку й колориті орнаментів. На них відсутні зображення тваринних мотивів, що є характерними для книг київських переписувачів.

Сторінка
Крестинопільського
Апостола

Мініатюри Галицького Євангелія

Оформлення галицько-волинських рукописів просте, у ньому застосовуються переважно жовтий, червоний і синій кольори, і в незначній кількості зелений. Книжковим мініатюрам властиві нововведення: синій колір фону (золото використовується для орнаментування й не несе підкресленого символічного значення), фігурам надано більшої розкутості в рухах й емоційної виразності. Розкута манера виконання мініатюр відрізняється від графічної чіткості константинопольських та київських художників.

Яскравим прикладом галицько-волинського художнього стилю є мініатюри Галицького Євангелія, надзвичайно вишукані й дорогоцінні витвори образотворчого мистецтва. Дивлячись на зображення можна зробити висновки про знайомство художника з романським та готичним мистецтвом.

У музеї Волинської ікони м. Луцька зберігається унікальне творіння візантійських іконописців — Холмська чудотворна ікона. Як вона потрапила в Холм невідомо, але з XIII ст. її долю пов'язують з іменем Данила Галицького. За однією з версій ікону привезла дружина князя з Візантії. Уже в старовину чудотворний святий образ був прикрашений коштовними ризами. 1261 року татарська навала пограбувала Холм. Вороги зірвали з ікони ризи й зруйнували храм, де вона зберігалася. На образі досі видно сліди меча та стріл.

Ченстохівська ікона
Божої Матері

Ікона Волинської
Богоматері

До видатних пам'яток давньоруського живопису часів Галицько-Волинського князівства належить іконопис. Як і витворів книжкового образотворчого мистецтва, іконописних творів збереглося дуже небагато. Серед них найвідомішими є Богоматір-Одигитрія Луцької Покровської церкви, ікона Юрія Змієборця, Холмська Богородиця.

Ченстохівську ікону Божої Матері відносять до XI ст. І хоча це витвір візантійського мистецтва, свого часу він був дорогоцінною святинєю Галицько-Волинського князівства. Із Ченстохівською іконою пов'язують ім'я галицько-волинського князя Льва Даниловича, якому вона належала. Наприкінці XIII ст. князь перевіз ікону до волинського міста Белз. Після завоювання цих земель Польщею, святий образ потрапив до Ясногорського монастиря, де й зберігається понині. Ченстохівська ікона — одна з найцінніших пам'яток Польщі.

У 1962 році в Покровській церкві Луцька вчені звернули увагу на стару ікону, на якій було зображено Богоматір із немовлям. Згодом з'ясувалося, що це — перлина волинського іконописного мистецтва XIII ст. У цьому творі вже добре помітні риси, характерні для творчості саме волинських майстрів, що відобразилися в моделюванні об'ємності облич Богоматері і Христа, відході від схематичності зображення й наданні образам життєвості за допомогою тіней. Цікавим є й кольорове рішення ікони. Біла сорочка Ісуса символізує його небесне походження, коричневий мафорій¹ Богородиці — ознака божої ласки до неї.

Ікона Волинської Богоматері належить до найцінніших скарбів мистецтва України. Нині витвір зберігається в Національному художньому музеї Києва.

Галицько-Волинське мистецтво є однією з найяскравіших сторінок історії давньоруського мистецтва. Розпочавши свій шлях від києво-візантійської художньої культури, воно збагатилося

¹ Мафорій — широка хустина, що вкриває голову й плечі Богоматері.

спілкуванням з мистецтвом західних країн. Ці привнесення були органічно засвоєні галицькими майстрами, які створили високохудожні пам'ятки мистецтва Галицько-Волинської Русі.

- Чим відрізняються архітектурні мистецтва Галицько-Волинського князівства і Київської Русі? У чому особливості галицької архітектурної школи?
- Назвіть найвідоміші ікони Галицько-Волинського князівства. Які особливості цих творів свідчать про відхід від канонів візантійського іконопису?
- Порівняйте книжкові мініатюри київських і галицько-волинських митців. Заповніть таблицю.

Рукопис	Остромирове Євангеліє	Галицьке Євангеліє
Особливості зображення фігур		
Основні кольори		
Елементи оздоблення		
Вплив стилю		

- Підготуйте доповідь за темами «Замки Галицько-Волинського князівства — відлуння віків», «Краса галицьких храмів, збережена в літописах», «Повернення Волинської Богоматері» (за вибором).
- Робота в групах: створіть відеоряд «Архітектурна спадщина Галицько-Волинського князівства».

Книга, якій судилася вічність

Пергаментне «Остромирове Євангеліє» є найдавнішою датованою пам'яткою давньоруської писемності. Воно було створене дияконом Григорієм у 1056—1057 роках для новгородського посадника Остромира — онука легендарного богатиря Добрині. Відомості про це містяться в записі на останній сторінці книги.

Переписування книг було справою тривалою й важкою. «Остромирове Євангеліє», об'ємом у 294 аркуші, переписувалось близько 7 місяців — по 1,5 аркуші на день. Учені встановили, що Григорій працював не один. Палеографічний аналіз рукопису показав, що йому допомагали принаймні три художники-мініатюристи, про що свідчать різні почерки й манери малювання. Отже, ця книга — плід колективної праці, проте диякон Григорій, напевне, очолював її написання, і його руці належить більша кількість сторінок.

Історія Євангелія надзвичайно цікава. Вперше воно згадується в описі 1701 року Московської церкви Воскресіння (імовірно, до Москви воно потрапило 1570 року, після розгрому Новгорода Іваном Грозним). Згодом цар Петро Перший наказав перевезти твір до зібрання «оригінальних й історичних рукописних книг» Петербурга. Через 85 років «Остромирове Євангеліє» знайшли серед особистих речей цариці Катерини Другої після її смерті. Потім унікальне творіння київських літописців знову зникло, нікому досі не відомо, де перебувало Євангеліє протягом майже 650 наступних років.

Останню свою пригоду книга пережила в першій половині минулого століття. Рукопис був убраний у срібний оклад з коштовним камінням, саме це ледве не згубило його: 1932 року, розбивши вітрину бібліотеки, книгу викрали. Грабіжник зірвав із неї дорогоцінну оправу, а саму недбало кинув в одну з шаф. Злодія затримали, але Євангеліє відтепер вирішили більше не оправляти. Нині воно зберігається у спеціальному футлярі зі старого дубу в Російській національній бібліотеці Санкт-Петербурга.

Значення й цінність «Остромирового Євангелія» не лише в тому, що йому майже тисяча років і що це найстаріша давньоруська книга, але й у тому, що це велика й прекрасна пам'ятка, що являє джерело рукописної книжності та християнського образотворчого мистецтва Київської Русі. А високий рівень майстерності київських творців цього дорогоцінного рукопису не поступається мистецтву переписувачів і мініатюристів Константинополя.

Золоте диво Скіфії

Одним з найвизначніших археологічних відкриттів ХХ ст. є золота скіфська Пектораль, знайдена на території України. Її датують VI ст. до н. е. Подарував світові цей безцінний скарб старовинного мистецтва відомий український археолог Борис Мозолевський.

У червні 1971 року вчений проводив розкопки кургану Товста Могила (Дніпропетровщина), де були поховані скіфські правителі. Могила виявилась напівпограбованою, тож Мозолевський не очікував знайти тут значні скарби. Отже, відкриття скіфської Пекторалі вчений вважав справжнім дивом. Ось як сам Борис Миколайович розповідав про це: «...За десять сантиметрів від того місця, де порпалися грабіжники, біля самого спуску в склеп лежали непомічені ними найкоштовніші речі небіжчика [царя]: окутий золотом меч, золоті оздобы нагая та велика нагрудна прикраса — золота царська пектораль. Я знайшов її, розчищаючи долівку підземелля. ...Тепер, коли все позаду, легше повірити в містику, ніж у те, що грабіжники справді могли недогледіти такий скарб: варто було їм лише простягнути руку ще на десять сантиметрів — і пектораль для людства була б назавжди втрачена».

Нині скіфська пектораль належить до найцінніших скарбів світового мистецтва і є одним із культурних символів нашої держави.

Кам'яний фенікс України

Хотинська фортеця, що знаходиться в Чернівецькій області — унікальне архітектурне творіння давньоруських майстрів. Цю легендарну фортецю називають архітектурним феніксом, адже її доля була досить складною: упродовж століть споруди неодноразово перебудовували, реконструювали, розширювали, руйнували та знов відбудовували.

Згідно зі старовинними джерелами, фортеця виникла на місці Хотинського форту, зведеного ще в IX ст. князем Володимиром Святославичем. Це спорудження було одним із порубіжних укріплень південного Заходу Русі. Хотинський форт, що боровив місцеві поселення, являв собою замкнений земляний вал з дерев'яними стінами й оборонними спорудами. Пізніше його перебудували, і тут з'явилася перша невелика кам'яна фортеця.

У середині XIII ст. за наказом князя Данила Галицького фортецю перебудували, навколо неї з'явилася семиметрова кам'яна стіна, оборонні рови та укріплення. Про панування Молдавського князівства нагадує величезний мур, прикрашений геометричними орнаментами. Загалом протягом історії в різні часи володарями Хотинської фортеці були Галицьке, Молдавське князівства, Османська імперія, Річ Посполита.

Хотинська фортеця зберігає в своїх стінах пам'ять про давньоруських князів Данила й Лева Галицьких, легендарного українського героя Байду Вишневецького, видатного Українського гетьмана Богдана Хмельницького. Вона й нині вражає величчю свої суворих стін, в яких ще досі стоїть відлуння гучного минулого.

Глечик із Феста
(Егейська культура)

Предмети Старорязан-
ського скарбу (Росія)

Топірці. Івано-Франківщина

РОЗДІЛ І МИСТЕЦТВО В ПРОСТОРІ КУЛЬТУРИ

Тема 1. Види і мова мистецтв

Художня культура є невід'ємною частиною духовної культури людства. Вона відкриває людині шлях до прекрасного. Основа художньої культури — мистецтво, яке в художніх образах відображає дійсність, концентрує в собі головні особливості естетичного ставлення до світу. Мистецтво покликане виховувати художній смак людини, розвивати її здатність до творчості за законами краси. Тож який зміст ми вкладаємо в поняття «мистецтво»?

§ 1. Мистецтво — основа художньої культури

Мистецтво для людини є такою ж потребою, як їжа і питво.

Федір Достоевський

Мистецтво — водночас і творення, і пізнання світу, і спілкування. Воно звернене до почуттів людини і впливає на неї з великою силою, виховуючи через любов до прекрасного моральні якості. Ми слухаємо музику, читаємо книги, відвідуємо музеї, дивимось кінофільми й теат-

Дерев'яна іграшка.
Яворівщина

Косівські керамічні вироби.
Івано-Франківщина

Рушник. Сумщина

ральні вистави — і наше життя наповнюється красою, набуває нового змісту.

Найдивовижніша властивість мистецтва — загальнодоступність. Адже його здатна сприймати будь-яка людина, незалежно від соціального статусу чи рівня освіти. Твори видатних митців — універсальна цінність, яка водночас належить усьому людству і є спадщиною духовного і практичного життя кожної окремої особистості.

Мистецтво справедливо називають підручником життя, прагнучи таким чином підкреслити його пізнавальне значення. Адже творчість — це не лише результат натхнення, вона безпосередньо пов'язана із розвитком суспільства, його традиціями і культурою. За витворами мистецтва й історичними пам'ятками, що дійшли до нашого часу, ми дізнаємося про життя, традиції, ідеали краси, філософію, побут людей різних часів.

Життєве призначення мистецтва полягає в його здатності порушувати важливі суспільні проблеми й тим самим впливати на світогляд та етичну позицію людей.

Українські гончарі дуже ретельно підходили до вибору матеріалу для своїх виробів. Нерідко матеріал і спосіб виготовлення гончарного виробу залежали від того, для якого продукту він був призначений. Приміром, вважалося, що на якість сметани впливає посуд, у якому вона виготовляється. Подекуди для молочних горщиків та глечиків гончарі використовували глину, яку збирали з пальців при формуванні інших керамічних виробів (так звані «слимаки»). Гончарі пояснювали це тим, що господині збирають сметану так, як гончар глину з пальців знімає.

